

KS. STANISŁAW GRAD

ROZWÓJ SIECI PARAFIALNEJ W ŁODZI PRZED POWSTANIEM DIECEZJI ŁÓDZKIEJ

Rozwój przemysłowy Łodzi w XIX i XX w. przyczynił się do żywiołowego wzrostu liczby jej mieszkańców i do rozwoju terytorialnego, a to spowodowało powstanie nowych parafii na terenie miasta.

Łódź rolnicza, własność biskupów włocławskich, miała jedyną parafię pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny erygowaną w połowie XIV w. Łódź została miastem 29 lipca 1423 r. na mocy przywileju króla Władysława Jagiełły wydanego w Przedborzu. W wyniku drugiego rozbioru Polski miasto znalazło się na terenie zaboru pruskiego. W tym czasie było to miasto tylko z nazwy i przywileju, gdyż w 1793 r. liczyło zaledwie 44 domy i 190 mieszkańców¹. Dlatego władze pruskie zamierzały odebrać mu prawa miejskie, jednak do tego nie doszło.

W 1798 r. w ramach ogólnej polityki rządu pruskiego, dążącego do uszczuplenia własności kościelnej na korzyść rządowej, nastąpiło przeniesienie tytułu własności. Łódź z rąk biskupów włocławskich przeszła na własność rządową. Ten akt niekorzystny dla Kościoła okazał się korzystny dla Łodzi. Rząd pruski rozpoczął akcję osadzania niemieckich kolonistów rękodzielników. Liczba mieszkańców Łodzi znacznie się powiększyła i w 1806 r. osiągnęła liczbę 767². W okresie Księstwa Warszawskiego nastąpił dalszy rozwój rękodzielnictwa ze względu na chłonny rynek wojskowy. Z tym wiązał się dalszy rozwój gospodarczy miasta. Radykalny jednak przełom w jego rozwoju nastąpił dopiero w okresie Królestwa Kongresowego. Podjęta przez Rząd Królestwa akcja uprzemysławiania kraju doprowadziła do podniesienia wielu miast, w tym również Łodzi, do rangi miasta fabrycznego. Ustawa rządowa o miastach fabrycznych z 1821 r. zapewniała bezpłatnie przybywającym sukienikom 1–3-morgowe działki, a także 6-letnie zwolnienie od podatku³. Do Łodzi zaczęli napływać rzemieślnicy z terenu Niemiec i ze Śląska.

¹ K. Gabryel, *Powstanie diecezji łódzkiej*, WdŁ, R. XLV (1971), nr. 1–2, s. 6 n.

² A. Ginsbert, *Łódź – studium monograficzne*, Łódź 1962, s. 23.

³ Tamże, s. 16.

Łódź jako miasto rządowe było szczególnie uprzywilejowane przez rząd Królestwa Kongresowego, a szczególnie przez ministra Rajmunda Rembienińskiego. Dążył on do ograniczenia rozwoju miast prywatnych na rzecz miast rządowych.

Tempo rozwoju Łodzi w XIX w. było wyjątkowe i niespotykane w skali europejskiej. Wskutek napływu osadników z zewnątrz wzrastała liczba zakładów rękoźmiennych, a te powodowały napływanie ludności wiejskiej poszukującej zatrudnienia w przemyśle łódzkim. Sprzyjające warunki osadnicze sprawiły, że w latach 1822–1831 na terenie Łodzi osiedliło się wraz z rodzinami 1029 rękodzielników⁴.

Pierwsze warsztaty sukiennicze pojawiły się w Łodzi już w 1823 r., a w roku następnym rozpoczęto produkcję wyrobów bawełnianych⁵.

Do pierwszych manufaktur zorganizowanych w Łodzi w latach dwudziestych XIX w. zaliczyć trzeba: farbiarnię sukna i drukarnię płótna Karola Saengera (1823), pierwszą w mieście przędzalnię bawełnianą Fryderyka Wendischa (1824), przędzalnię i tkalnię bawełnianą Traugotta Grohmana (założona w 1826 r.). W 1828 r. powstały natomiast zakłady Tytusa Kopischa i Ludwika Geyera. Wkrótce rozpoczął się proces mechanizacji – początek temu dała pierwsza maszyna parowa sprowadzona do Łodzi w 1835 r. przez Ludwika Geyera⁶.

Rozwój przemysłu, przekształcenie manufaktur w fabryki prowadziło do większej koncentracji ludności na tym terenie. Rodzący się przemysł potrzebował ludzi i dawał im zatrudnienie i środki do życia. Rozwój miasta szedł w parze z rozwojem przemysłu. Już w 1850 r. Łódź stała się drugim co do wielkości miastem w Królestwie Kongresowym⁷. Rozwój gospodarczy uległ przyśpieszeniu po dokonanych w 1850 r. zniesieniu granicy celnej między Królestwem Kongresowym a Cesarstwem Rosyjskim. Do najważniejszych wydarzeń sprzyjających rozwojowi miasta należało w 1866 r. uruchomienie linii kolejowej Łódź–Koluszki, co pozwoliło uzyskać połączenie kolejowe Łodzi z Warszawą⁸. Rosła ilość zakładów przemysłowych w Łodzi, a wraz z nimi wzrastała liczba ludności zatrudnionej w przemyśle. Z około 12 tys. w latach sześćdziesiątych do ok. 100 tys. w 1913 r.⁹ Ze wzrostem liczby mieszkańców poszedł rozwój terytorialny miasta. Na uwagę zasługuje tempo rozwoju miasta. Zdominowało wszelkie inne wielkie aglomeracje europejskie. Wzrost liczby mieszkańców odbywał się głównie w wyniku imigracji, czyli napływu osadników. W mniejszym stopniu na wzrost liczby mieszkańców wpływał przyrost naturalny, a także inkorporacja podłódzkich terenów do miasta wraz z zamieszkałą tam ludnością. Inkorporacje okolicznych miejscowości odbywały się rzadko, w XIX w. tylko trzykrotnie nastąpiło powiększenie terenu miasta. W 1821 r. przyłączono grunty folwarku Stara

⁴ Tamże, s. 17.

⁵ E. Rosset, *Łódź – miasto pracy*, Łódź 1929, s. 10.

⁶ Tamże, s. 11.

⁷ A. Ginsbert, dz. cyt., s. 18.

⁸ J. Śmiałowski, *Od narodzin do rozkwitu Łodzi przemysłowej 1820–1870*, Łódź 1973, s. 18 n.

⁹ A. Ginsbert, dz. cyt., s. 20 n.

Wieś i wójtostwa łódzkiego, w wyniku tego przyłączenia obszar miasta wzrósł z 8,3 km² do 10,2 km². Jednak okazało się niewystarczające i już w 1825 r. przyłączono wieś Wólkę, wójtostwo Zarzew i część lasu rządowego należącego do nadleśnictwa Łaznów. Obszar miasta wzrósł ponad dwukrotnie i wynosił 22,1 km². Ostatnią inkorporacją, dokonaną w XIX w., było przyłączenie do Łodzi w 1840 r. terenów leśnych należących do leśnictwa Łaznów i Pabianice. Powierzchnia Łodzi wynosiła 27,4 km², wzrosła o jedną czwartą¹⁰. Na następne powiększenia granic Łodzi trzeba było czekać do 1906 r. Był to bardzo długi prawie 70-letni okres, kiedy 25-krotnie powiększona ludność musiała się pomieścić w starych granicach miasta. W wyniku tego przyłączenia zostały włączone do Łodzi wsie: Doły, Widzew, Dąbrówka, Dąbrówka Mała, Karolew, a także Rokicie Stare i Nowe, Brus i Żubardź. Obszar Łodzi¹¹ wzrósł do 38,1 km².

Następne poszerzenie granic miasta przeprowadzono w okresie I wojny światowej w 1915 r. Przyłączone zostały wtedy tereny wsi: Bałuty Stare i Nowe, Bałuty Kolonia, Widzew, Zarzew, Dąbrowa, a także część gruntów wsi: Chojny, Rokicia Starego, Rokicia Nowego, Rokicia Wójtostwa, Żabieńca, Radogoszcza oraz Antoniewa Stokowskiego¹². W wyniku powyższej inkorporacji obszar miasta wzrósł do powierzchni 58,75 km². Była to ostatnia inkorporacja dokonana w Łodzi przed wybuchem II wojny światowej.

W wyniku masowego napływu ludności szukającej zatrudnienia w przemyśle łódzkim nastąpiło duże zróżnicowanie społeczności miejskiej. Przybywająca ludność przynosiła ze sobą własne zwyczaje, nawyki kulturowe i własne tradycje. Również zróżnicowana była społeczność łódzka pod względem wyznaniowym. Już na początku XIX w. zaczął się zmieniać w dotychczasowej katolickiej Łodzi stosunek wyznaniowy, najpierw w wyniku pruskiej kolonizacji, a później w wyniku kolonizacji przemysłowej, kiedy to ludność niekatolicka przybywała ze Śląska i Niemiec. W 1820 r. było w Łodzi tylko kilkanaście osób wyznania ewangelickiego. W związku z rozwojem przemysłu i napływem wykwalifikowanej siły roboczej spoza Królestwa w następnych latach liczba ludności ewangelickiej szybko wzrosła. Pod koniec lat dwudziestych stanowili oni trzecią część mieszkańców¹³, w drugiej połowie lat trzydziestych proporcje ludności wyznania katolickiego i ewangelickiego były wyrównane, obydwa wyznania miały ponad 40% wśród mieszkańców miasta. Ten trend utrzymał się przez cały niemal XIX w. Pod koniec XIX i na początku XX w. nastąpił znaczny wzrost liczby katolików wśród ludności niestajej. Gdy chodzi o ludność żydowską, to w połowie XIX w. stanowiła ona ok. 13%, a w połowie lat sześćdziesiątych już 20%. W ciągu ostatniego ćwierćwiecza XIX i pocz. XX w. liczba ludności żydowskiej ciągle wzrastała.

¹⁰ Tamże, s. 27 n.

¹¹ Tamże, s. 29.

¹² Tamże, s. 98.

¹³ P. Zwoliński, *Dzieje Parafii Wniebowzięcia NMP na tle rozwoju Łodzi*, Łódź 1998, s. 30.

Przed wybuchem I wojny światowej ludności katolickiej było w Łodzi 51%, ewangelików 23%, żydów 23%, prawosławnych 1%¹⁴.

Gwałtowny przyrost ludności polskiej o różnych zwyczajach i tradycjach, przyrost ludności katolickiej języka niemieckiego, a także znaczny przyrost ludności innowierczej stawiały przed Kościołem bardzo poważne, trudne zadania do rozwiązania.

Gdy chodzi o ludność katolicką, to parafia łódzka oprócz miasta posługą duszpasterską obejmowała również wiernych z okolicznych wsi: Zarzew, Widzew, Rokicie, Brus, Radogoszcz, Bałuty, Kolonia Augustów, Karolew, Poręby, Mania, Żabieniec i Koziny. Posługę duszpasterską w parafii łódzkiej od czasów jej powstania aż do 1833 r. sprawował jeden kapłan¹⁵, a od 1833 do 1845 r. – dwóch księży. W latach 1845–1857 trzech, a w okresie 1857–1885 pięciu lub sześciu księży. Liczba kapłanów w stosunku do gwałtownie wzrastającej liczby wiernych była niewystarczająca. Również wybudowany w drugiej połowie XVIII w. niewielki drewniany kościół, nieco powiększony w latach trzydziestych XIX w. przez księdza Józefa Krygiera, nie mógł sprostać potrzebom duszpasterskim. Zabiegi o budowę drugiej świątyni, a zarazem powstanie nowej parafii w Łodzi czyniono już w latach czterdziestych, zakupiono nawet na ten cel 300 tys. cegieł. Jednak do rozpoczęcia budowy nie doszło. Konieczność budowy nowej świątyni wiązała się z rozwojem miasta w kierunku południowym, z powstaniem tzw. osady tkaczy na nowym mieście. Znaczna odległość tej osady od kościoła parafialnego, wzrastająca w niej liczba katolików, która w krótkim czasie przewyższyła liczbę katolików na starym mieście, stwarzała palącą potrzebę do wybudowania nowej świątyni w miejscu dogodniejszym do posługi duchowej ludności zamieszkałej na tym terenie. Rozumiał to doskonale łódzki proboszcz ks. Henryk Plater i w 1859 r. poczynił konieczne przygotowania. Jednak nie dane było mu zrealizować zamierzonego dzieła, ponieważ został powołany na sufraganię do Łowicza. Jego następcą 24 czerwca 1859 r. został ks. Wojciech Jakubowicz¹⁶. Nowy proboszcz od samego początku swej pracy duszpasterskiej w Łodzi czynił starania u władz carskich o pozwolenie na budowę drugiego kościoła w mieście. Starania zostały zwieńczone uzyskaniem pozwolenia na budowę kościoła w marcu 1860 r. od Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Budowę kościoła pw. św. Jakuba rozpoczęto 4 lipca 1860 r. u zbiegu ulicy Przejazd i Dziekiej (dziś Tuwima i Sienkiewicza). Poświęcenia kamienia węgielnego dokonał biskup Henryk Plater 23 sierpnia 1860 r.¹⁷ Nowy kościół wznoszony był pod wezwaniem św. Jakuba, jednakże w 1885 r. zamieniono wezwanie i ukończono bu-

¹⁴ Tamże, s. 31.

¹⁵ T. Graliński, *Kronika historyczna diecezji łódzkiej*, WdŁ, R. XXIX (1955) nr 4–5, s. 58.

¹⁶ Tamże, s. 59.

¹⁷ M. Szkwarek, *Historia parafii pw. Podwyższenia Świętego Krzyża w Łodzi w latach 1885–1939*, (masz.), s. 12.

dowę tegoż kościoła pod wezwaniem Podwyższenia Świętego Krzyża¹⁸. Budowa zapowiadała się pomyślnie, energiczny i całym sercem oddany sprawie tego dzieła ks. Wojciech Jakubowicz zgromadził w 1861 r. sumę 15 tys. rubli. Nie dane mu było doprowadzić tego dzieła do końca, wybuch powstania styczniowego spowodował przerwę w budowie, natomiast ks. Jakubowicz za swoje sympatie propowstańcze, odprawianie nabożeństw za poległych powstańców został w lutym 1864 r. aresztowany i zesłany do guberni kazańskiej¹⁹, gdzie spędził aż dwadzieścia lat. Po aresztowaniu ks. Jakubowicza parafia łódzka nie miała przez 8 lat własnego proboszcza. Władze rządowe nie zezwalały na mianowanie nowego proboszcza, administracją parafii zajmował się dziekan zgierski ks. Antoni Gabrjelski, a faktycznie funkcję proboszcza do czasu swojego aresztowania w listopadzie 1867 r. pełnił ks. Augustyn Zalewski.

Po długich latach oczekiwania, 7 marca 1872 r. parafia łódzka otrzymała nowego proboszcza w osobie ks. Ludwika Dąbrowskiego, dotychczasowego proboszcza w Tomaszowie Mazowieckim i zarazem budowniczego tamtejszego kościoła pw. św. Antoniego. Z chwilą mianowania nowego proboszcza, ożyły nadzieje na szybkie wznowienie budowy kościoła. Nowy proboszcz, doświadczony budowniczy, przystąpił niezwłocznie do przerwanej przed ośmiu laty budowy. Postępujące w szybkim tempie prace przy budowie sprawiły, że już 21 listopada 1875 r. część świątyni została uroczystie poświęcona przez miejscowego proboszcza i oddana do użytku wiernych jako kościół filialny parafii staromiejskiej²⁰. Od tego momentu były w Łodzi dwa miejsca kultu, gdyż przy wznoszącym się kościele w każdą niedzielę i święta odprawiane były msze święte i nabożeństwa. Od 1880 r. rozpoczęto staranie o erygowanie nowej parafii. Jedyna wówczas w mieście parafia Wniebowzięcia NMP liczyła ponad 40 tys. wiernych. Pozwolenie uzyskano w grudniu 1884 r. Biskup Kazimierz Ruskiewicz, jako delegat arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak Popiela, 25 stycznia 1885 r. erygował nową parafię w Łodzi pw. Podwyższenia Świętego Krzyża²¹.

Granica między parafiami wyznaczona została ul. Zawadzka i Południową (obecnie Próchnika i Rewolucji 1905 r.). Według dokonanego podziału do parafii Wniebowzięcia NMP należało: Stare Miasto do ul. Południowej i Zawadzkiej oraz wsie: Bałuty, Stary i Nowy Brus, Mania, Marysin, Radogoszcz, Rogi, Rózczyki, Żubardź i Żabieniec. Parafia Podwyższenia Świętego Krzyża objęła całą południową część miasta oraz wsie: Augustów, Karolew, Poręby, Rokicie Stare i Nowe, Widzew i Zarzew²².

Proboszczem nowej parafii Podwyższenie Świętego Krzyża został ks. Ludwik Dąbrowski, dotychczasowy proboszcz parafii Wniebowzięcia NMP, nato-

¹⁸ Tamże, s. 16.

¹⁹ P. Zwoliński, dz. cyt., s. 55.

²⁰ „Przegląd Katolicki”, 14(1876) nr 1, s. 9 n.

²¹ Archiwum parafii (dalej Ap) Podwyższenia Świętego Krzyża, Akt erekcyjny, b. sygn. b. pag.

²² Tamże.

miast proboszczem parafii staromiejskiej w Łodzi został ks. Jan Siemiec, były wiceregens Seminarium Duchownego w Warszawie.

Podział łódzkiej parafii chociaż był dużym osiągnięciem duszpasterskim, nie wystarczał jednak do zapewnienia należytej opieki duszpasterskiej w mieście. Od momentu rozpoczęcia budowy kościoła na Nowym Mieście do czasu erygowania przy nim parafii upłynęło ćwierćwiecze, a w tym okresie ludność wielokrotnie wzrosła. Już w momencie podziału parafii było wiadome, że obydwa kościoły są zbyt szczupłe, a parafie zbyt wielkie, że należy czynić starania o budowę nowych kościołów i erygowanie nowych parafii, aby zaspokoić potrzeby duchowe stale wzrastającej liczby katolików łódzkich.

Niestety, Łódź długo musiała czekać na nowe parafie, upłynęło następne ćwierćwiecze od erekcji parafii świętokrzyskiej, w którym nie wybudowano nowych kościołów. Było to spowodowane zamierzonym przez władze zaborcze utrudnianiem budownictwa kościelnego. Rząd zaborczy stwarzał przeszkody, nie pozwalał na budowę nowych kościołów, a jeżeli się zgadzał, to czynił to bardzo rzadko i po długich staraniach. O zgodę władz rządowych na utworzenie nowych parafii w Łodzi czynione były starania zarówno ze strony kościelnej, jak również wiernych świeckich. Podobnie czynili łódzcy robotnicy, którzy wysyłali petycje o budowę kościoła nie tylko do władzy kościelnej, ale podobne składali władzom świeckim. Świadczy o tym list, jaki 28 września 1908 r. wysłali do Gubernatora Piotrkowskiego. Domagali się w nim pozwolenia na utworzenie nowych parafii: św. Józefa w centrum miasta, św. Stanisława Kostki w południowej części miasta oraz św. Anny i św. Kazimierza na jego obrzeżach²³.

W ostatnich dniach 1909 r. Arcybiskup Warszawski uzyskał pozwolenie władz rządowych na erygowanie trzech parafii. Powołał je do życia 29 grudnia 1909 r. Były to parafie: św. Józefa, św. Stanisława Kostki, i św. Anny. Powstanie parafii św. Józefa wynikało z przeniesienia drewnianego kościoła, który do 1888 r. służył jako kościół parafialny parafii Wniebowzięcia NMP, a na nowym miejscu stał się kościołem filialnym tejże parafii.

Drewniany kościół wymagał gruntownych remontów, został osadzony na fundamencie z cegły i oszalowany. Otrzymał też nowe okna i powiększono jego prezbiterium. Te remonty powinny być gruntowniejsze, ale nie czyniono ich, ponieważ według rozporządzenia władz carskich miał służyć wiernym parafii staromiejskiej tylko do czasu wybudowania nowej świątyni, a potem miał być rozebrany²⁴. Wobec braku kościołów w Łodzi, trzecia świątynia w mieście była bardzo potrzebna. Dlatego też członkowie dozoru kościelnego użyli pewnego wybiegu. Przesłali do Petersburga petycję, w której wyrażona została prośba o umieszczenie w zrekonstruowanym kościele obrazu św. Mikołaja, jako wotum wdzięczności za cudowne uratowanie następcy tronu w czasie jego podróży do Japonii.

²³ APL, RGP, sygn. 7828, b. pag.

²⁴ H. Dinter, *Spód czarnych dymów. Łódź w latach 1861–1918*, Łódź 1978, s. 168.

Dwór cesarski wyraził zgodę, obraz został umieszczony, a kościół posiadający taki „skarb” nie mógł być rozebrany i w ten sposób ocalał.

Bezpośrednio po przeniesieniu starego kościoła parafialnego na nowe miejsce 10 maja 1888 r. proboszcz parafii staromiejskiej Jan Siemiec z upoważnienia władzy archidiecezjalnej poświęcił go i nadał mu wezwanie św. Józefa i od tej pory do czasu erygowania parafii pełnił funkcję kościoła filialnego parafii Wniebowzięcia NMP²⁵.

Powołana dekretem arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak Popiela parafia św. Józefa rozpoczęła swoją działalność 1 stycznia 1910 r. Pierwszym jej proboszczem został ks. Henryk Przeździecki, późniejszy biskup podlaski. Już w pierwszych latach istnienia parafii, dzięki staraniom proboszcza świątynia została gruntownie odnowiona i powiększona. Zbudowano kościół dolny, który mógł pomieścić 500 osób oraz dobudowano dwie boczne kaplice. Dobudowano również zakrystię za ołtarzem głównym²⁶. Teren parafii został wydzielony z parafii Wniebowzięcia NMP. W pierwszych latach swojego istnienia parafia pw. św. Józefa liczyła 29 tys. wiernych. Liczba ta nie uległa później większym zmianom. Jeszcze w 1922 r. jej teren zamieszkiwało ok. 30 tys. wiernych. W parafii znajdował się najstarszy istniejący cmentarz łódzki, który po zamknięciu wcześniejszego, pierwszego zamiejskiego cmentarza, założony został w 1855 r.²⁷ To na jego terenie umieszczony został kościół pw. św. Józefa. Oprócz niego była tam również garnizonowa cerkiew prawosławna zbudowana pod koniec XIX w. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości cerkiew ta została przejęta przez katolików i stała się kościołem garnizonowym pod wezwaniem św. Jerzego²⁸.

Lokalizacja następnych łódzkich kościołów była podyktowana przemysłowym rozwojem miasta. Rozwój ten postępował wzdłuż traktu piotrkowskiego biegnącego w kierunku południowym od kościoła Wniebowzięcia NMP. Powstałe w południowej części miasta wielkie zakłady przemysłowe przyczyniły się do powstania wielkich skupisk ludności w tym rejonie miasta. Wielkość i rozległość parafii świętokrzyskiej czyniły w niej posługę duszpasterską bardzo utrudnioną, a nieraz wręcz niemożliwą. Już w pięć lat po powstaniu parafii Podwyższenia Świętego Krzyża, jej proboszcz ks. Ludwik Dąbrowski rozpoczął starania o uzyskaniu placu pod budowę nowej świątyni w tej części miasta. W tym celu został powołany świecki dozór kościelny. Wybór lokalizacji został dokonany przez tenże dozór. Rozpoczęto starania o pozyskanie placu miejskiego przy ulicy Piotrkowskiej 265 przed szpitalem św. Aleksandra²⁹. Za zgodą radnych miejskich i magistratu, a potem ministra spraw wewnętrznych sprawa przyjęła pomyślny ob-

²⁵ T. Graliński, *Kronika historyczna diecezji łódzkiej*, WdŁ, R. XXVIII (1954) nr 4–5, s. 145 n.

²⁶ T. Graliński, *Spis parafii i kościołów diecezji łódzkiej i krótki ich opis historyczny*, WdŁ, R. XXVI (1952), nr 10, s. 314.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże, s. 315.

²⁹ S. Grad, *Dzieje katedry łódzkiej*, WdŁ, R. XLV (1971), nr 9, s. 242.

rót. Chociaż jeszcze nie uzyskano aktu własności, aby nie tracić czasu, w 1895 r. został utworzony Komitet Budowy kościoła. Na czele Komitetu stanął jeden z najpotężniejszych łódzkich przemysłowców – baron Juliusz Heinzel, a wiceprezesem został ks. Ludwik Dąbrowski, który wkrótce został przeniesiony do parafii Przemienienia Pańskiego w Warszawie. Jego miejsce w Komitecie zajął nowo mianowany proboszcz ks. Zygmunt Łubieński, sekretarzem został Stanisław Herzberg, a skarbnikiem Józef Tanfani³⁰.

W 1898 r. Komitet ogłosił konkurs architektoniczny na bryłę kościoła³¹. Konkurs wygrał architekt Zelmann z Berlina, a w jego imieniu biuro budowlane Wende i Zarske. Po dokonaniu pewnych zmian w projekcie i ukończeniu planów przystąpiono do wstępnych prac budowlanych na wspomnianym placu, który od 1899 r. był już własnością parafii. 19 maja 1901 r. ks. prałat Zygmunt Łubieński, ówczesny proboszcz parafii świętokrzyskiej, dokonał poświęcenia placu pod budowę nowego kościoła³². Następnego dnia przystąpiono do prac ziemnych, które postępowały bardzo szybko, dlatego w niecały miesiąc później, 16 czerwca Arcybiskup Warszawski dokonał poświęcenia krzyża, fundamentów oraz wmurowania kamienia węgielnego³³. W 1902 r. nastąpiła zmiana proboszcza w parafii świętokrzyskiej. Proboszczem został ks. Karol Szmidel, dotychczasowy proboszcz parafii staromiejskiej. Nowy proboszcz był doskonałym znawcą sztuki sakralnej i obeznany w sprawach budownictwa kościelnego³⁴. To on ukończył budowę nowego kościoła pw. Wniebowzięcia NMP, a przy kościele filialnym św. Józefa wybudował dom parafialny. Wszystko to dawało rękojmię, że nowa świątynia pw. św. Stanisława Kostki zostanie w niedługim czasie wybudowana i otrzyma godną szatę architektoniczną. Przewidywania się spełniły, bogate doświadczenie budowlane ks. Szmidla, olbrzymi wysiłek Komitetu i ofiarność społeczeństwa sprawiły, że w latach 1902–1909 zostały wzniesione mury kościoła i wieża do wysokości dachu. Na terenie budowy kościoła przy wznoszonym obiekcie urządzono tymczasową kaplicę. Ksiądz Karol Szmidel 4 czerwca 1907 r. zwrócił się z prośbą do Konsystorza Generalnego w Warszawie o pozwolenie na jej poświęcenie. Były w niej odprawiane msze święte w każdą niedzielę i święta i nabożeństwa do momentu ukończenia budowy. W trakcie prac budowlanych 29 grudnia 1909 r. przez arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak Popiela została erygowana parafia pw. św. Stanisława Kostki. Nowo utworzoną parafię wydzielono z parafii świętokrzyskiej i w dniu powołania jej do istnienia miała około 33 tys. wiernych. Pierwszym jej proboszczem został ks. Wincenty Tymieniecki, dotychczasowy proboszcz parafii św. Ducha w Łowiczu³⁵, a pierwszymi wikariu-

³⁰ Tamże.

³¹ K. Stefański, *Bazylika archikatedralna w Łodzi*, Łódź 1996, s. 9.

³² Tamże, s. 19.

³³ Tamże, s. 20.

³⁴ S. Grad, dz. cyt., s. 245.

³⁵ K. Stefański, dz. cyt., s. 24.

szami ks. Zygmunt Knapski i ks. Franciszek Dyżewski³⁶. Powołanie do życia nowej parafii spowodowało większe zainteresowanie budową świątyni wśród jej wiernych. Pod kierunkiem nowego proboszcza prace budowlane posuwały się szybko. W latach 1910–1912 założono sklepienie i dach, a w 1912 r. przystąpiono do prac nad architekturą wnętrza. Pod koniec 1912 r., gdy prace budowlane dobiegały końca, odbyło się poświęcenie kościoła. Dokonał tego 22 grudnia 1912 r. ks. Karol Szmidel, proboszcz parafii świętokrzyskiej³⁷.

Trzecią z erygowanych w 1909 r. parafii była parafia św. Anny w południowo-wschodniej części miasta. W tzw. dzielnicy Zarzew znajdowało się znaczne skupisko ludności robotniczej, gdyż i w tej części miasta powstały zakłady przemysłowe rodziny Scheiblerów. Trwająca wojna w Stanach Zjednoczonych spowodowała w latach 1861–1864 dotkliwy brak bawełny³⁸. Ten kryzys przyczynił się do upadku średnich i małych warsztatów włókienniczych. Kryzys surowcowy nie oszczędził także dużych zakładów, które z braku zapasów przerwały produkcję, m.in. zakłady Geyera, Moesa, Landego. Potentatem stała się wówczas firma Scheiblera, która przewidując kryzys, zgromadziła duże ilości bawełny³⁹. Ruina konkurujących fabryk, które kolejno wykupił Scheibler, dała podwaliny przemysłowej potęgi jego firmy i stworzenia tzw. imperium scheiblerowskiego.

W 1869 r. Scheibler rozbudował swoją przedsiębiorczość w okolicach Wodnego Rynku. W latach siedemdziesiątych wykupił tereny fabryczne Petersa na Księżym Młynie wzdłuż ul. Emilii (obecnie ul. W. Tymienieckiego) oraz Landego przy ul. Kątnej (obecnie ul. Wróblewskiego). Chcąc stworzyć silniejszą więź pracowników z zakładem, fabrykant już w 1875 r. w okolicach Wodnego Rynku wznosił pierwsze osiedle przyfabryczne. Następne o wiele większe powstało na Księżym Młynie. Składały się one z tzw. famuł – dwu- lub trzykondygnacyjnych budynków mieszkalnych wznoszonych rzędowo i przedzielonych pasami zieleni. Tego rodzaju mieszkania, składające się przeważnie z jednej izby, były przeznaczone dla stałej załogi robotniczej oraz kadry inżynierskiej. Były one tańsze niż kwatery w innych domach⁴⁰.

Wybudowane przez Scheiblera osiedla stały się w krótkim czasie wielkimi skupiskami ludzi, stworzonymi z tych, którzy w poszukiwaniu środków do życia przybywali do Łodzi. Ludność ta najczęściej napływała z pobliskich lub nieco dalszych rejonów wiejskich. Rolnicy, którzy nie mogli utrzymać się na wsi, zostawiali swoje dotychczasowe miejsca zamieszkania i poszukiwali w Łodzi za-

³⁶ S. Grad, dz. cyt., s. 245.

³⁷ K. Stefański, dz. cyt., s. 26.

³⁸ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, Łódź 1964, s. 404.

³⁹ W. Puś, K. Badziak, *Gospodarka Łodzi w okresie kapitalistycznym*, w: *Łódź. Dzieje miasta*, pod red. R. Rosina, t. 1, Warszawa–Łódź 1988, s. 243 n.

⁴⁰ M. Koter, *Rozwój przestrzenny i zabudowa miasta*, w: *Łódź. Dzieje miasta...*, t. 1, 181.

trudnienia⁴¹. Od lat sześćdziesiątych naszego wieku Łódź rozbudowywała się w swoich wewnętrznych granicach. Ponieważ miasto nie rozszerzało się na zewnątrz nastąpiła intensywna zabudowa pierwotnych parceli. Obserwuje się w tych latach stopniową wymianę budynków. Początkowo do niskich frontowych budynków dobudowywano boczne i tylne wysokie oficyny. Z czasem niskie frontowe domy zastępowano wysokimi kamienicami. Budynki frontowe wraz z oficynami tworzyły zamknięte podwórka, tzw. studnie. Frontowe kamienice zamieszkiwali bogaci, a oficyny najczęściej z nędznymi mieszkaniami biedota przybyła ze wsi⁴².

Ludność Zarzewa zamieszkująca scheiblerowskie famuły, jak również bogate kamienice i nędzne oficyny stanowiła wielkie skupisko ludności znacznie oddalone od kościoła parafialnego pw. Podwyższenia Świętego Krzyża. Była wielka potrzeba utworzenia w tym rejonie Łodzi parafii. Rozumieli to duszpasterze łódzcy, którzy czynili starania, aby w tym rejonie powstała nowa parafia. W wyniku starań ks. Karola Szmidla w latach 1904–1905 został wybudowany niewielki kościół murowany pod wezwaniem św. Anny, jako kościół filialny parafii świętokrzyskiej. 24 maja 1904 r. odbyło się uroczyste poświęcenie kamienia węgielnego przez arcybiskupa Wincentego Chościak Popiela⁴³, jego budowę ukończono w grudniu 1905 r. Jako kościół filialny miał służyć głównie robotnikom zakładów Scheiblera i Grohamanna, osiedlonym w południowo-wschodniej części miasta, a także na wsiach przyległych do Łodzi.

Przy budowie tej świątyni, tak jak przy wznoszeniu innych kościołów w Łodzi, na uwagę zasługuje duża ofiarność robotników, a także ich pracodawców, niezależnie jakiego byli wyznania. Plac pod budowę i materiał budowlany ofiarował Józef Meissner właściciel młyna parowego i cegielni. Duży wkład przy jej wznoszeniu miała rodzina Herbstów, która ofiarowała na ten cel 20 tys. rubli⁴⁴.

Na początku grudnia 1905 r. ks. Karol Szmidel zwrócił się do Arcybiskupa o pozwolenie na dokonanie aktu poświęcenia kościoła⁴⁵. Uroczystość poświęcenia nowego kościoła odbyła się 10 grudnia 1905 r., dokonał go za pozwoleniem władzy duchownej ks. Karol Szmidel, o czym powiadomił Konsystorz Generalny Archidiecezji Warszawskiej listem 2 stycznia 1906 r.⁴⁶

Świątynia była obiektem jednonawowym, o powierzchni ok. 640 m², zbudowanym z cegły tzw. prasówki, pokryta dachówką, a wieża blachą miedzianą.

⁴¹ B. Kucyk, *Parafia św. Anny w Łodzi w latach 1909–1939*, Łódź–Warszawa 1994 (masz.), s. 21.

⁴² M. Koter, dz. cyt., s. 183.

⁴³ T. Graliński, *Kronika historyczna diecezji łódzkiej*, WdŁ, R. XXVIII (1954), nr 4–5, s. 148.

⁴⁴ S. Dinter, dz. cyt., s. 387.

⁴⁵ AAL, Ap św. Anny w Łodzi, Ks. Karol Szmidel do Arcybiskupa Warszawskiego, vol. 1 b. sygn, b. pag.

⁴⁶ Tamże, Ks. Karol Szmidel do Konsystorza Generalnego Archidiecezji Warszawskiej 2. 01. 1906, vol 1, b. sygn., b. pag.

Od 1906 r. został utworzony przy kościele św. Anny rektorat dla duchowej obsługi wiernych. Pierwszym rektorem został ks. Wacław Wyrzykowski, dotychczasowy wikariusz parafii świętokrzyskiej. Wzniesienie kościoła pw. św. Anny i utworzenie przy nim rektoratu było wstępnym etapem do erygowania nowej parafii. Dekretem z 29 grudnia 1909 r., wydanym przez arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak Popiela, utworzono parafię pw. św. Anny, która w całości została wydzielona z parafii świętokrzyskiej⁴⁷.

Pierwszym proboszczem został dotychczasowy rektor kościoła św. Anny ks. Wacław Wyrzykowski. Nowa parafia liczyła 37 tys. wiernych, dlatego otrzymał do współpracy dwóch wikariuszy: ks. Dominika Raczyńskiego i ks. Wacława Głowackiego⁴⁸. Ksiądz Wyrzykowski, odznaczający się dużymi zdolnościami organizacyjnymi, wznosił przy kościele plebanię oraz pierwszy w Łodzi katolicki dom parafialny. Istnienie tego domu przyczyniło się szczególnie do rozwoju życia religijnego i społecznego w tej części miasta.

Władze rządowe, wydając w 1909 r. pozwolenie na utworzenie parafii św. Józefa, św. Stanisława i św. Anny, nie wyraziły zgody na utworzenie nowej parafii na Widzewie. Tam znajdowały się zakłady Heinzla i Kunitzera. Wokół tych zakładów powstało duże osiedle, głównie pracowników wspomnianych zakładów oraz innych łódzkich fabryk.

Znaczna odległość Widzewa od kościoła parafialnego spowodowała, że już w 1899 r. postarano się o plac pod budowę kościoła⁴⁹. W 1902 r., kiedy proboszczem parafii Podwyższenia Świętego Krzyża został ks. Karol Szmidel, wznowiono starania o pozwolenie na budowę kościoła. Poczyniono pewne przygotowania do budowy i utworzenia nowej parafii. Na tymczasową świątynię został zamieniony drewniany budynek, dawny pawilon z Łódzkiej Wystawy Przemysłowej z 1896 r., przeniesiony z parku helenowskiego na Widzew. Budynek został zakupiony przez łódzkiego fabrykanta Juliusza Kunitzera i ofiarowany na rzecz Kościoła łódzkiego. Po odpowiedniej adaptacji budynku i zaopatrzeniu w odpowiednie urządzenia i utensylia ks. Szmidel za zezwoleniem warszawskiego Konsystorza Arcybiskupiego poświęcił go 25 maja 1902 r. i oddał do użytku wiernych jako kościół filialny parafii świętokrzyskiej. Przy tym kościele zamieszkało dwóch kapłanów: ks. Walenty Małczyński i ks. Ryszard Malinowski⁵⁰. Po 1909 r., kiedy władze rządowe wyraziły zgodę na tworzenie trzech innych parafii, na Widzewie wzmożyły się starania o utworzenie parafii w tej części miasta. W wyniku tych starań władze rządowe w 1911 r. wydały pozwolenie. Wkrótce arcybiskup Wincenty Chościak Popiel 5 kwietnia 1911 r. erygował tam parafię pw. św. Kazimierza⁵¹.

⁴⁷ Tamże, Ap św. Anny w Łodzi, vol. 1, b. sygn. b. pag.

⁴⁸ „Łodzer Zeitung”, nr jubileuszowy 1863–1913, s. 82 n.

⁴⁹ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 302.

⁵⁰ Tamże, s. 303.

⁵¹ AAŁ, Ap św. Kazimierza, vol. 1, b. sygn. b. pag.

Pierwszym proboszczem tej parafii został ks. Jan Albrecht. On też podjął pierwsze starania o budowę nowej murowanej świątyni parafialnej. Jednakże prace związane z budową murowanego kościoła przeciągały się. Pracami przy jego wznoszeniu kierowali kolejni proboszczowie parafii św. Kazimierza. Byli nimi: ks. Walenty Małczyński (1919–1922), bezpośredni następca księdza Albrechta, ks. Romuald Brzeziński (1922–1928) i ks. Czesław Stańczak (1929–1942). Ksiądz Stańczak dokończył dzieła budowy, a 25 października 1936 r. nastąpiła konsekracja dokonana przez biskupa Włodzimierza Jasińskiego, ordynariusza łódzkiego. Nowo erygowana parafia miała 18 tys. wiernych⁵².

Erekcja dwóch następnych parafii w Łodzi: pw. Przemienienia Pańskiego i Najświętszego Serca Jezusowego dokonana była w okresie I wojny światowej. Wskutek działań wojennych archidiecezja warszawska podzielona została przez front na dwie części. Łódź znalazła się pod okupacją wojsk niemieckich. Administratorem zachodniej części archidiecezji, w której znalazła się Łódź, został Stanisław Zdzitowiecki, biskup włocławski, który dokonał erekcji parafii Przemienienia Pańskiego 7 czerwca 1915 r.⁵³

Parafia została erygowana przy kaplicy wybudowanej w 1905 r. przez ks. Michała Stefańskiego, proboszcza parafii św. Wojciecha. Od 1907 r. przy kaplicy rezydował wikariusz z parafii św. Wojciecha.

Jeszcze przed erekcją parafii w 1914 r. została wybudowana przy kaplicy przez ks. Ryszarda Malinowskiego murowana, dwupiętrowa plebania. Pierwszym proboszczem tej parafii został ks. Ryszard Malinowski, który duszpasterzował w niej do 1922 r. w bardzo trudnym okresie wojny światowej i powojennej biedy. Niewiele mógł zrobić, by powiększyć kaplicę. Dopiero jego następca ks. Stefan Jerin (1922–1928) do ciasnej kaplicy dobudował trzynawowy kościół. Poświęcenia przebudowanej świątyni dokonał 4 stycznia 1925 r. biskup łódzki Wincenty Tymieniecki. Architektoniczną korektą zajął się jego następca ks. Stefan Rylski. Zburzono pierwotną kaplicę, murowany kościół przedłużono o dwie arkady i dobudowano fronton kościoła⁵⁴. W pierwszych latach swego istnienia parafia Przemienienia Pańskiego liczyło około 17 tys. wiernych⁵⁵.

Biskup włocławski Stanisław Zdzitowiecki dokonał w tym samym dniu także erekcji drugiej parafii w Łodzi pw. Najświętszego Serca Jezusowego przy istniejącej prowizorycznej kaplicy na Julianowie, na przedmieściu, które niebawem zostało włączone do Łodzi. Parafia została wydzielona z terenu parafii Wniebowzięcia NMP.

Pierwsze starania o budowę kościoła na Julianowie podjął w 1912 r. ks. Antoni Gniazdowski, dziekan łódzki i proboszcz parafii staromiejskiej. Jednak starania nie przyniosły spodziewanych rezultatów z powodu trudności stawianych

⁵² T. Graliński, *Kronika*, s. 205.

⁵³ AAL, Ap Przemienienia Pańskiego, vol. 1, b. sygn. b. pag.

⁵⁴ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 303.

⁵⁵ *Elenchus Lodziae*, 1922, s. 20

przez władze rządowe. W 1912 r. łódzki fabrykant Juliusz Heinzel, szczególnie zasłużony przy budowie kościoła pw. św. Stanisława Kostki, podarował plac pod budowę kościoła na Julianowie. Mieszkańcy Julianowa, idąc za przykładem Władzowa, nabyli prowizoryczny budynek drewniany, który pozostał po kolejnej łódzkiej wystawie przemysłowej urządzonej w 1912 r. w Parku Helenowskim. Budynek przeniesiono na Julianów, a ponieważ był zbyt mały, dokupiono drewna i na podarowanym przez barona placu stała prowizoryczna kaplica poświęcona w 1914 r.⁵⁶ Przy tej kaplicy została erygowana parafia Najświętszego Serca Jezusowego. W pierwszych latach swojego istnienia miała ona 15 tys. wiernych⁵⁷. Pierwszym proboszczem tej parafii był ks. Józef Szcześniak. Przez dłuższy czas niewiele czyniono, aby prowizoryczny budynek zastąpić budowlą z prawdziwego zdarzenia. W 1929 r. do kaplicy dobudowano zakrystię. Dopiero w 1936 r. z inicjatywy ks. Stanisława Mireckiego, ówczesnego proboszcza, przystąpiono do budowy nowego murowanego kościoła. Kościół został zaprojektowany przez architekta S. Uleyskiego w stylu romańsko-renesansowym. Kamień węgielny pod nowo budowany kościół 23 października 1938 r. poświęcił biskup Włodzimierz Jasiński. Do czasu wojny zastały założone fundamenty, zakupiono milion cegieł i tysiąc metrów sześciennych wapna. Wojna przerwała prace budowlane, a najeźdźcy zrabowali zgromadzone materiały budowlane. Po wojnie w 1947 r. wznowiono prace budowlane⁵⁸. Budowla pod kierunkiem ks. proboszcza Franciszka Gwoździckiego została sfinalizowana w 1956 r.⁵⁹

Na mocy rozporządzenia prezydenta policji do miasta Łodzi 15 sierpnia 1915 r. m.in. została przyłączona dzielnica Chojny Nowe⁶⁰, która miała własną parafię pw. św. Wojciecha. W wyniku wspomnianej inkorporacji sieć parafialna Łodzi powiększyła się o kolejną dziewiątą już parafię. Parafia św. Wojciecha została erygowana przez arcybiskupa warszawskiego Wincentego Chościak Popiela w 1892 r.⁶¹ Parafia została erygowana przy niewielkim kościele filialnym parafii Mieszki zbudowanym pod koniec XV w. przez rodzinę Chojeńskich. Ze względu na dużą odległość Chojen od kościoła parafialnego w Mieszkach świątynia ta służyła wiernym zamieszkującym te tereny przez całe stulecia. Przy tym kościele rezydował kapłan do posługi wiernym.

Teren powstałej parafii był całkowicie wydzielony z parafii Mieszki. Tam podobnie jak i na innych przedmieściach Łodzi osiedlała się ludność poszukująca pracy w mieście. Dla właściwej opieki duszpasterskiej nad ciągle wzrastającą ludnością Chojen nie wystarczał mały kościółek wybudowany w końcu XV w.

⁵⁶ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 316.

⁵⁷ *Elenchus Lodziae*, 1922, s. 20.

⁵⁸ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 316.

⁵⁹ *Diecezja Łódzka. Terytorium, organizacja, duchowieństwo*, Łódź 1987, s. 206.

⁶⁰ M. Koter, *Rozwój przestrzenny...*, s. 190.

⁶¹ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 305.

W 1902 r. rozpoczęto budowę nowego murowanego kościoła⁶². W okresie przyłączenia parafii chojeńskiej do Łodzi budowa kościoła nie była ukończona. Jej zakończenie nastąpiło w 1924 r. W tym samym roku, 8 grudnia, biskup Wincenty Tymieniecki dokonał poświęcenia nowo wybudowanego kościoła. Przeniesiono wówczas ze starego kościoła do nowej świątyni obraz Matki Bożej Pocieszenia. Wieże kościoła zostały wybudowane w latach 1927–1939 dzięki staraniom ówczesnego proboszcza ks. Feliksa Kąkolewskiego. Stary chojeński kościółek został rozebrany i przeniesiony jako parafialny do nowo erygowanej w 1928 r. parafii św. Teresy⁶³.

Po zakończeniu I wojny światowej Łódź miała 9 parafii, parafię macierzystą pw. Wniebowzięcia NMP erygowaną w drugiej połowie XIV w. oraz osiem parafii powołanych do życia w okresie przemysłowego rozwoju Łodzi.

DÉVELOPPEMENT DU RÉSEAU DES PAROISSES AVANT D'ÉRIGER LE DIOCÈSE DE ŁÓDŹ

Résumé

C'est développement industriel de la ville qui a dicté l'emplacement des paroisses à Łódź. Ce développement a provoqué un afflux de gens cherchant à Łódź les moyens pour gagner la vie.

Cet afflux a impliqué le développement de la ville. Les nouveaux quartiers sont éloignés des églises ce qui pousse les prêtres et les fidèles à créer de nouveaux lieux de culte. On a construit les nouvelles églises dans les quartiers le plus peuplés. Au sud de la ville on a érigé les paroisses de St. Stanislas, de la Transfiguration et de St. Adalbert, à l'est, celles de St^e. Anne et de St. Casimir, au nord, du Coeur de Jésus et au centre de la ville les paroisses du St. Croix et de St. Joseph. De cette manière, au moment d'ériger le diocèse de Łódź, cette ville possédait déjà 9 paroisses, l'une ancienne et 8 qui ont été construites dans la période de son développement industriel.

⁶² T. Graliński, *Kronika historyczna diecezji łódzkiej*, WAŁ, R. XXVIII (1954), nr 4–5, s. 152.

⁶³ T. Graliński, *Spis parafii...*, s. 306.